

нашње етапе у том развоју. (стр. 264). То је због тога што нам карактеристике судског одмеравања казне за време старе Југославије, народно-ослободилачког рата или за време важења Кривичног законика из 1951. године ничим не указује какво је садашње судско одмеравање казне, тим више што се ради о различитим законским решењима и различитим друштвеним условима у којима се то судско одмеравање казне врши. Такође, аутор је у својим излагањима прилично несистематичан, што мање упућеном читаоцу отежава праћење ове књиге.

На крају треба истаћи да без обзира на чињеницу што је аутор у ову студију уложио замашан ентузијазам и труд, њени резултати су, на жалост, остали сасвим скромни. Уместо анализе актуелних проблема судског одмеравања казне и конкретних предлога за утврђивање таквих критеријума, мера или поступака којима би се уочени проблеми у тој области умањили или отклонили, добили смо само историјски приказ те проблематике чија актуелност није велика, без обзира што је аутор у најбољој намери желео супротно.

мр Борбе Лазин

Ернест Мандел: КАСНИ КАПИТАЛИЗАМ, Загреб 1981, Центар за културну дјелатност ССО.

Касни капитализам Ернеста Мандела представља теоријску анализу најзначајнијих промена у модерном капитализму и како сам аутор експлицитно тврди то је покушај марксистичког објашњења послератног убрзаног раста капиталистичке привреде које мора бити временски ограничено и праћено новим напетостима и кризама.

Књига се састоји из осамнаест поглавља у којима се у сваком анализира посебан аспект промена савременог капитализма „крз однос општих закона кретања капитала које је открио Маркс и историје капиталистичког начина производње“⁽¹⁾. Најбитније промене се огледају у структури светске капиталистичке привреде, изворима екстрапрофита, циклчном кретању привреде, индустријском циклусу и његовој повезаности са кредитним, трећој технолошкој револуцији и њеним реперкусијама, интернационалној концентрацији и централизацији капитала, неоколонијализму и неједнакој размени, експанзији посредничких функција и потрошачком друштву, перманентној инфлацији, индустрији наоружања, држави и њеним функцијама, идеологији, класној борби и кризи капиталистичких односа производње.

Мандел се опредељује за термин касни капитализам јер сматра да многи теоретичари државно-монополистичког капитализма погрешно долазе до закључка да се противречности градивелно смањују, да основна противречност није рад — капитал, већ односи два система (капиталистичког и социјалистичког) што има идеолошку функцију да се антикапиталистичке ревандикације замене демократским захтевима радничке класе и да се она интегрира у постојећи поредак. Термин државно-монополистички капитализам акцентира релативну аутономију државе, а суштину данашњег степена развика капитализма треба објаснити логиком капитала, а не функцијама државе.

Марксистички методолошки прилаз материји аутор експлицитно наглашава и у првом поглављу даје упрошћену шему Марксове методе и истиче да се на законе развоја не може гледати тако апстрактно да они више не могу објаснити конкретни историјски процес.

Основни проблем анализе, за Мандела је како историју капитализма у задњих сто година свести на историју капиталистичког начина производње као развоја перманентних унутрашњих противречности које произлазе из апстрактних закона његовог кретања.

(1) Ернест Мандел, *Касни капитализам*, Загреб, 1981, стр. 13;

Концепт капиталистичког начина производње као динамичког тоталитета многобројних обележја у којем делују закони развоја, обухвата следеће основне варијабиле: огрански састав капитала, поделу константног капитала на фиксни и циркулирајући, развој стопе вишка вредности, развоја стопе акумулације, развој времена обрта капитала и релације размене I и II одељка. При том су флукутације профитне стопе „сеизмограф“ историје капитализма, а ова књига анализира корелације међу овим варијабилма којима се објашњавају противречја и унутрашње законитости капитализма.

Структуру светске капиталистичке привреде чини артикулисани систем капиталистичких, полукapиталистичких и преткапиталистичких односа међусобно повезаних разменом над којима доминира светско капиталистичко тржиште. За поједине фазе у развоју капитализма карактеристични су специфични облици артикулације ових односа, што се одражава на промене у структури светске капиталистичке привреде, на различите облике преплитања акумулације и првобитне акумулације, развијености у једним и неразвијености у другим земљама. У касном капитализму капитал продире у производњу сировина и креће се из једне метрополе у друге империјалистичке земље, а улаже се такође и у производњу готове робе у неразвијеним земљама која се продаје по монополским ценама. „Тако се репродукција поделе рада створене у XIX столећу поступно срушила са изненадним ширењем производње сировина и променљивом разликом профита из производње сировина и готових производа. И то утолико прије што се у међувремену изменила и структура монополног капитала у самим империјалистичким земљама. ... тежиште извозне индустрије све се више помицало на подручје стројева, возила и опреме. ... Извозом елемената фиксног капитала расте, дакако, уједно и интерес одлучујућих монополних група за индустријализацијом Трећег света. То, а не углавном филантропски или политички обзир, твори основу „идеологије развоја“ створене у метрополама“⁽²⁾.

Три основна извора екстрапрофита су: нееквивалентна размена међу државама и са тзв. „интерним колонијама“, временски размак од једне иновације до њеног поопштења и различитост профита у монополизираном и немонополизираном сектору.

Одлив вредности у корист метропола (*drain*) услед неједнаке размене последица је разлике у производности рада. Мандел формулише начела деловања закона вредности на светском тржишту. Неједнака размена је постала главни облик колонијалне експлоатације, док је директна производња колонијалних екстрапрофита, која је била значајнија у класичном империјализму добила секундарну улогу, иако је у апсолутној величини још увек значајна. Разлика у производности рада између земаља, не може се у целини објаснити почетним разликама у развијености, већ начином функционисања светске привреде која неједнако развија производне снаге (као последице неједнаког ритма акумулације), па је ова разлика у производности у суштини створена самим капитализмом.

За разлику од конкурентног капитализма где је главни извор екстрапрофита била разлика у производности између подручја унутар капиталистичких нација, класичног империјализма где екстрапрофити потичу из различите производности између колонијалних и империјалистичких држава, у касном капитализму одлучујућа је разлика у производности између сектора и грана — односно у технолошким рентама, па је лов на технолошке иновације структурно обележје касног капитализма. Трећа технолошка револуција је, дакле, продукт самог капиталистичког начина производње и она зато репродукује његова основна противречја. Она омогућава развој производних снага, али се оне злоупотребљавају за бескорисну и штетну производњу, угрожавају радна места и дохотке, њихов раст је неравномеран и недовољан у односу на могућности.

(2) *ibid.* cap. 51.

Пов на технолошке ренте тражи убрзање технолошке обнове, све већа улагања у истраживању и развој што подиже углед високом образовању и доноси још једно обележје касном капитализму — нужност планирања у капиталистичком предузећу што је примерено потреби да се конротлишу сви елементи производног процеса. Планирање води усавршавању организације каснокапиталистичких монопола којима управљају менаџери, али моћ одлучивања у крајњој линији зависи од рентабилности капитала, односно припада власништву. Поред планирања у предузећу, јавља се и привредно програмирање као консенсус концерна које има прогностички карактер и које је неизвесно зато што координира интересе конкурентских капитала. Једино средство које се може употребити за остварење прогноза јесте државна интервенција.

Специфична економска обележја касног капитализма тесно су повезана са перманентном индустријом наоружања, са „трећим сектором“ који би требало да реши тешкоће реализације вишка вредности и упошљавања сувишног капитала и радне снаге и која је покретач технолошког иноваторства. Што се тиче перспективе раста: „... није тачно да се перманентна привреда наоружања може неограничено развијати. У капиталистичком начину производње и индустрија наоружања је само средство за постизање циља, а није сама себи циљ. За капиталисте је циљ реализације профита, акумулација капитала у циљу реализације профита, а не акумулација ради акумулације. Што развој индустрије наоружавања више уgroжава *netto* профит великих концерна (тј. што увјетје већу порезну стопу), то ће већи бити њихов отпор даљем ширењу те индустрије“⁽³⁾. Мандел заључује да су ширење ове индустрије наоружања постављене унутрашње, објективне друштвене границе.

Интернационална концентрација и централизација капитала су последица капиталу иманентних закона, да у својој експанзији не трпи никакве географске препреке, да му се као гвоздени закон намеће стално ширење тржишта. Либералном капитализму је својствена национална концентрација и национална централизација капитала, класичном империјализму интернационална концентрација и национална централизација (стварање националних монопола), а касном капитализму интернационална и концентрација и централизација (формирање мултинационалних концерна). Мандел, затим, анализира питање централне моћи управљања над капиталима различитог порекла и са тим у вези однос интернационалне централизације капитала и грађанске националне државе из чега произлазе три могућа модела интернационалне структуре империјалистичких метропола: суперимперијализам у коме једна земља има хегемонију; ултраимперијализам у коме је конкуренција ослобођена националног и у коме нема разлике између интереса власника различите националности, ради се о наднационалној светској држави; унутаримперијализам који произлази из немогућности да се створи глобална заједница интереса капитала, па се у таквом моделу конфронтира мањи број светских сила због неравномерног развитка капитализма. Што се тиче перспектива остваривања ових модела, Мандел сматра да ће бити одређене ритмом и облицима интернационалне централизације капитала.

„Капиталистички начин производње као поопћена робна производња имплицира напредовање друштвене поделе рада“⁽⁴⁾. Али раст поделе рада је могућ ако поред тенденција атомизације постоје и тенденције централизације и то техничке која подразумева ширење посредничких функција (транспорт, услуге, трговина) и економске централизације која значи раст централизације капитала, тј. интеграцију концерна. Пружање услуга постаје подруштвени посао; капитал све више продире у сферу које директно не производе вишак вредности, али га посредно могу повећати, иако се повећана маса вишка вредности мора расподелити на све већу масу друштвеноинвестираног капитала. Монополски се капитал не противи продирању капитала у сферу услуга, јер би се растућа количина неискоришћеног капитала могла укључити у немонополизирани секторе

(3) *ibid.*, стр. 242.

(4) *ibid.*, стр. 305.

где би појачала конкуренцију и искључила екстрапрофите. Експанзија посредничких функција доводи до експанзије трошкова реализације и до све већег броја непроизводно запослених радника.

Антиципирајући потрошачко друштво, Маркс је истакао нужност потрошне радничке класе као претпоставку за нова подручја акумулације капитала. Зато капитал подстиче ширење и диференцирање потреба, распадање радничке породице као потрошачке јединице, професионалну делатност жена (услуге у кући постају капиталистички произведене или организоване), комерцијализацију слободног времена итд. Свеопшта индустријализација је мотивисана профитним критеријима, али ипак не треба одбацити *потрошачко друштво* и вратити се на систем првобитних потреба, већ треба одбацити потрошњу која ограничава развој човека.

У реалном кретању капиталистичке привреде уочавају се фазе експанзије и контракције производње што одговара експанзији и контракцији акумулације капитала и вишка вредности. Капитал следи ова циклична кретања сваких 7 до 10 година, а на међународном плану ове фазе артикулишу се кроз дужа временска раздобља (око 50 година која се зову дуги таласи. Мандел сматра да дуге таласе треба објашњавати политикаузално и даје периодичност дугих валова и њихова основна обележја као и факторе који их условљавају.

Као једна од могућности да се спречи *слом* у цикличном кретању капиталистичке привреде, јавља се инфлаторно стварање новца чија је функција да стимулише акумулацију. Међутим, ова ињекција кредитног новца, иако најпре доводи до оживљавања привредне делатности, не уклања постојеће противречности, већ их репродукује на вишем нивоу. Кредитни циклус је привремено раздвојен и осамостављен од индустријског, но ипак не поседује потпуну аутономију, јер може мало кориговати одлучујућу улогу индустријског циклуса што се најбоље осећа наступањем тренутка од ког кредитни новац неће оживљавати инвестиције и неће обуздавати кризу.

Касни капитализам карактерише и нова улога државе, тј. њена спрега са капиталом изражена у тенденцији њеног припајања сфери производње и репродукције ономе што је некад била класична државна функција — одржавању општих услова производње. Државни капитал постаје ослонац приватном. Држава је нужна, али она и сама производи противречности и криза грађанске државе је само аспект кризе капиталистичких односа производње.

„Идеологија која кулминира с вером у свемоћ технологије јесте грађанска идеологија специфична за касни капитализам; она прокламира способност постојећег друштвеног поретка да поступно уклања склоност кризама, да *технички* рјешава његова протуречја, интегрира бунтовне друштвене класе и да избегне експлозије“⁽²⁾.

У претпоследњем поглављу анализе касног капитализма у целини, поставља се проблем како покушаје приватног и државног регулисања привреде објаснити законима иманентних капитала и да ли такво регулисање може укинути противречности капиталистичке производње. Мандел се супротставља марксистичким и немарксистичким објашњењима касно-капиталистичке привреде (варијанте *мешовите привреде, несталога капитализма, индустријског друштва*) које се базирају на идеји да се приватним и државним регулисањем смањују противречности.

Питање друштвене природе касног капитализма треба анализирати кроз капитал-однос у контексту опште робне производње и тек тада се могу схватити функције и границе монопола који не могу да избегну деловање закона вредности и конкуренције. Ширењем монополизираног сектора смањују се разлике између монополског и просечног профита.

„Кризу капиталистичких односа производње треба схватити као свеобухватну друштвену кризу, тј. кризу историјског пропадања једног друштвеног система, начина производње. Она није ни идентична цикличкој капиталистичкој кризи хиперпродукције, нити је искључује. ... Сва-

(2) *ibid.* стр. 407.

како је важно да крај поратног раздобља са надпросечним економским растом и интензивирање борбе за стопу вишка вриједности из друге половине шездесетих година садрже опћу тенденцију заоштравања класних сукоба и тиме увјетују периодично враћање експлозивних друштвених криза⁽⁶⁾. То је криза услова присвајања, оплодне и акумулације капитала, криза робне производње, капиталистичке поделе рада, капиталистичке структуре предузећа, грађанске државе, криза субсумирања рада под капитал, а ради се само о различитим аспектима кризе једног друштвено-економског тоталитета — капиталистичког начина производње. Наступа почетна фаза епохе социјалне револуције у којој најамни радници оспоравају капиталистичке односе.

Александра Јовановић

Велко Мратовић, Никола Филиповић, Смилко Сокол: УСТАВНО ПРАВО И ПОЛИТИЧКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ — СФРЈ И КОМПАРАТИВНО, Загреб, Правни факултет у Загребу, 1981, стр. XX + 532.

Средином педесетих година у три наша највећа универзитетска центара — Београду, Загребу и Љубљани — појавили су се универзитетски уџбеници уставног права тамошњих предметних наставника (најпре проф. Ђорђевића, још крајем четрдесетих година, затим проф. Стефановића, прво издање у једној књизи 1950, друго, знатно продубљеније и обимније у две књиге 1956, и проф. Шнудерла 1956). Од њих је до данас наставило да излази, обрађујући позитивно уставно право, једино дело проф. Ђорђевића (најновије издање 1982). Требало је да прође две деценије да се појави „друга генерација“ универзитетских уџбеника уставног права, коју данас чине два колективна (рад који је предмет овог приказивања и рад М. Стробл, И. Кристана и Ц. Рибичича) и два самостална рада (рад А. Фире и рад Р. Марковића). Предмет нашег приказа је један од тих радова, уџбеник уставног права наставника Правног факултета у Загребу — В. Мратовића, Н. Филиповића и С. Сокола. Тај уџбеник је по систематици излагања науке уставног права најближи одговарајућем делу проф. Стефановића, с том разликом што је он, у односу на дело проф. Стефановића, које је по свом карактеру један *traité* више један *précis* или *manuel*. Као и дело проф. Стефановића, и уџбеник који је предмет нашег приказа заснован је на обимној упоредноправној грађи, што је већ постало лепо особено обележје радова наставника и сарадника са предмета уставно право на Правном факултету у Загребу, а што је, неспорно, заслуга дела и стила нашег непоновљивог уставног правника проф. Јована Стефановића.

Уџбеник уставног права В. Мратовића, Н. Филиповића и С. Сокола подељен је на дванаест поглавља, у чијем је редоследу, и поред ближих разјашњења датих у *Уводу*, тешко уочити неку правилност, одн. поглавља нису, према нашем мишљењу, груписана у међусобно повезане хомогене тематске целине. Ипак се чини да су прва два поглавља уводног карактера, да би треће требало да представља први део (настанак и развој так политичког система Југославије), да би поглавља од четвртог закључно са једанаестим требало да представљају други део (основи и начела политичког система Југославије), док би последње, дванаесто поглавље, требало да представља трећи део (политичка организација југословенског друштва).

Прво од дванаест поглавља носи наслов *Увод* (стр. 1—11) и у њему је обрађен предмет науке уставног права. Овај се, пак, своди на политичке институције, тј. на „оне институције које су се развило и које по-

(6) *ibid.* стр. 462.